

Eesti talurahva vabane- mine mõisnike ja mõisa eestkostest

Kersti Lust. Pärisorjast päriskohaomanikuks.

Talurahva emantsipatsioon eestikeelse Liivimaa kroonukülas 1819–1915. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv. Tartu, 2005. 375 lk. – Doktoriväitekirja kaitstud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo eriala nõukogu avalikul koosolekul 19. detsembril 2005.

Euroopa agraarühiskonnas toimusid 18. ja 19. sajandil olulised muutused ja ümberkorraldused, mis avaldusid esmajoones põllumajanduse tehnoloogilises arengus, põllumajandusliku tootmise suuremas kohandamises turunõuetele, maakorraldusreformides, talupoegade vabastamises feodaalkütkeist ja külaühiskonna kasvavas sotsiaalses kihistuses. Kersti Lusti doktoriväitekirja Liivimaa talupoegade olukorrast ei ole seega mitte ainult kohaliku tähtsusega uurimus, vaid see teema seondub otseselt ülalnimetatud üle-euroopaliste ajaloo protsessidega ja moodustab sel moel panuse rahvusvahelise agraarjaloo uurimisele.

Autor tutvustab ülevaatlilikult arengut Euroopas, peamiselt Saksamaal, kus probleemid olid mitmeti samad kui Baltimaal, kusjuures ta näitab oma head orienteeritust ka kõige uuemates agraarjaloolastes uuringutes. Kirjandust Eesti alal 19. sajandi agraararengu kohta tutvustab autor põhjalikult ja asjatundlikult. Ta konstateerib siinjuures oma väitekirja teemast lähtudes, et eramõisates kehtinud ja rüütelkondade ettevõtte välja töötatud talurahvaseadused on võrdlemisi hästi läbi uuritud. Seevastu riigivalitsuse poliitikat kroonuvaldustes ja kroonutalurahva olukorda on alles vähe käsitletud ja sedagi peamiselt normatiivsest küljest. Autor polemiseerib ka tendentslikkuse vastu, mis esineb vanemates baltisaksa seisuslikult positsioonilt lähtuvates uuringutes.

Ühe monograafilise uurimuse – nagu näiteks akadeemilise kraaditöö – probleemiasetusel on (või peaks vähemalt olema) kaks lähtepunkti, üks teoreetiline kontseptsioon ja konstateeritud historiograafiline hetkeolukord: seda teame,

sega mitte. Mingit teoreetilist kontseptsiooni ei ole autor töö sissejuhatuses eksplitsiitselt paika pannud ega arutanud, aga läbi kogu töö seonduvad käsitletud eriküsimused üheks ühtseks üleüldiseks teoreetiliseks käsituseks, nimelt kapitalistlike suhete arenemisest ja võidulepääsust Eesti agraarühiskonnas.

Uurimuse sissejuhatuses on püstitatud üldised eesmärgid. Konkreetset küsimused, need, mida saab allikmaterjalile otse esitada, tulevad ette jooksvas tekstis vastavates peatükkides. Probleempüstitused on üldiselt relevantsed ja distinktselt formuleeritud.

Väitekirja peaesmärk on uurida muutusi talurahva maakasutuses ja maakasutustingimustes kroonutalupoegade emantsipatsiooniprotsessi tähtsamatel etappidel: vabastamine pärisorjusest, üleminek mõisatöö kohustuselt raharendile, talumaa kruntimine ja talupoegliku väikeomandi tekkimine maa päriks ostmise teel. Autor on peale selle seadnud endale ülesandeks püüda valgustada talurahva suhtumist agraaruuendustesse. Uurimuse vajalikeks piiranguks on geograafiliselt-temaatiliselt kroonumõisate talurahvas eestikeelse Liivimaa ja ajalisel 1819–1915, s. t. talupoegade pärisorjusest vabastamisest kuni maakorraldustööde tegeliku lõpetamiseni Esimese maailmasõja ajal.

Väitekirja rajaneb väga ulatuslikule esmasele allikmaterjalile Eesti, Läti ja Venemaa riiklikest ajalooarhiividest. Allikaid on kahte laadi, osalt erinevate riigivõimude legislatiivaktid, mis fikseerivad agraarolude normatiivluseid, suhteid ja raame, osalt lised, mis näitavad seadusäete juurutamise tagajärjel tekkinud tegelikku olukorda. Neist valdavat osa ei ole teadlased varem kasutanud. Allikaid on autor käsitlenud kriitilise meelega ja usaldusväärusega.

Väitekirja ülesehitus on lihtne ja järjekindel, järgides rangelt sissejuhatuses püstitatud eesmärgi. Käsitlust struktureerib rida eri peatükkide teemadega seonduvaid konkreetseid küsimusi. Kindla käega on kirjeldatud olukordi, seadusandluse kujunemist, eeskirjade rakendamist ja töödeldud kvantitatiivset allikmaterjali – see näitab ajaloolase head käsitööoskust. Analüüsid on asjakohased ja tulemused veenvad. Käsitledes mitmeid eriküsimusi, polemiseerib autor vahel ajalookirjutuses käibel olevate seisukohtadega ja lansseerib uusi arvestatavaid tõlgendusi. Kohati oleks võinud parema ülevaate saamiseks täiendada jooksvas tekstis detailirohkust lihtsustatud kokkuvõtete, diagramme ja koondtabelite abil, näiteks mitmekümne riikliku

asutuse ja komisjoni omavaheliste suhete ja alluvusvahekordade ning üksikasjalike arvuliste andmete esitamise puhul.

Uurimuse tuumiku moodustavad need talurahva vabanemise aspektid, mis ühtekokku moodustasid ta emantsipatsiooni mõisnikest ja mõisast: vabastamine pärisorjusest, talumaa kruntimine, üleminek raharendile, talude pärisseostmine ja kroonumaade jagamine väikekohtadeks. Kõiki neid momente käsitleb autor eri peatükkides, kus ta kirjeldab ja analüüsib nii seadusandlust kui ka selle rakendamist ja tulemusi.

Talupoegade olukord oli kergem kroonumõisates kui eramõisates, seda nii õiguslikult, majanduslikult kui ka sotsiaalselt. Kuni 1760. aastateni tsaarivõim talurahva olukorda nime- tamisväärselt ei sekkunud. Alles seejärel hakkas valitsus ilmutama huvi Baltimaade agraarküsimuste vastu. Ümberkorralduste tõukeks said riigi finantshuvid ja muutuste läbiviimise eelduseks oli tugev keskvoim.

Uus periood Liivimaa agraarseadusandluses algas 1804. aasta regulatiiviga, mis oli suuresti suunatud talurahva sotsiaalse kaitse tagamiseks. Seal fikseeritud maa hindamise ja koormiste arvestamise juhised püsisid kuni uute vakuraamatute sisseseadmiseni 1850. aastate lõpul. Eri peatükis käsitleb autor 1819. aasta vabastamiseseadust ja selle ellurakendamist. Talupojad vabastati nüüd küll isiklikust sõltuvusest, kuid kogu maa kuulutati mõisnike ja riigi ainuomandiks. Taluperemehi sunniti nüüd pidama oma talusid rendilepingu alusel, mis kutsus esile sügavat rahulolematust ja ka ulatuslikke talurahvarahutusi. Viimaste otseste põhjuste suhtes on ajaloolaste seas olnud eriarvamusi. Autor kaldub rahutuste peamiseks põhjuseks pidama ebaõiglaselt üleskrüvitud koormisi ja põhjendamatuid karistusi, mitte aga talurahva majanduslikku viletsust.

1804. ja 1819. aastate Liivimaa talurahva-seadused kehtestati ühtviisi nii kroonu- kui ka eramõisates, aga nende ellurakendamisel hakkas areng kulgema eri radu. Eramõisates määrati talude rendisumma suurus mõisnike ja taluperemeeste vastastikuse, põhimõtteliselt vabatahtliku kokkuleppega; kroonumõisates jäid vakuraamatu normid jõesse. Eramõisates eeldas talumaa kruntimine mõisniku initsiatiivi ja luba; kroonumõisate rentnikel olid hoopis väiksemad võimalused talude kruntimise üle otsustada. Eramõisates jäi vabalepingu alusel ainuüksi mõisniku otsustada, kas viia talud raharendile üle või mitte, ja kas talusid päriseks

müüa või mitte, ja kui, siis millistel tingimustel; kroonumõisates reglementeeriti raharendile üleminek ja talude pärisseostmine ning rendi ja väljaostumaksu suurus ametlike instruksioonide ja korraldustega.

Kroonukülade maakorralduses mängis tähtsat osa küsimus, kas talumaid kruntida või jääda senise üleribasuse juurde. Kruntimise vajadusest oli talupoegade seas eriarvamusi ja kruntimine tõi endaga kaasa hulga proteste. Üldiselt hakati üleribasuses üha enam nägema takistust põlluharimise edendamiseks. Seda arusaama tugevdas talupoegade hulgas ka ajakirjandus, mis sisendas arvamust, et talurahva vilets majanduslik olukord on põhjustatud just iganenud maajaotusviisist. Selleks, et paremini mõista talupoegade suhtumist talumaade kruntimisse, oleks olnud kohane peatüki algul selgelt paika panna kruntimise normatiivne kord kroonukülal: kelle initsiatiivil alustati kruntimist? Kes otsustas, kas kruntimine toimub või mitte ja kes võis muuta kruntimisotsust, kui keegi avaldas protesti? Huvitav oluks ka teada, mis juhtus küladega, kus kruntimine oli läbi viidud? Talumaade kruntimine mõjutas kahtlemata küla ja külaelu. Sellega ühenduses esitab autor huvitava mõttekäigu küla funktsioonist ja üleribasuse positiivsest küljest. Viimane eeldas ja soodustas nimelt külaühiskonna koostööd ja pakkus talurahvale samaaegselt teatavat sotsiaalset kaitset.

Ka raharendile üleminek tekitas talupoegade seas vastakaid arvamusi. Enamik oli ülemineku poolt, aga probleemiks kujunes asjaolu, et veel jätkuvalt naturaalmajanduses toimivates taludes oli raske nõutavat rendiraha kokku saada. Samaaegselt aga need, kes olid raharendile üle läinud, maksid oma talurendi otse riiklikusse renteisse ja olid seeläbi nüüd mõisast täielikult vabanenud.

1850. aastate lõpust alates võis talumaid välja osta ja 1869. aastal sätestas senati ukaas talumajapidamise pärisseostmise korra. 1886. aasta seadusega muudeti väljaostmine kohustuslikuks. Kui raharendile ülemineku tempo oli maakonniti võrdlemisi sarnane, siis lahknevused ostuintensiivsuses olid väga suured. Kõige ettevõtlikumad olid taluperemehed Viljandi- ja Tartumaal, kus 1886. aastani oli üle poole taludest päriseks ostetud.

Viimase etapi Tsaari-Venemaa agraarseadusandluses Baltimaade kohta moodustas kroonumaade jagamine väikekohtadeks 1900. aastate algul. Suur maapuudus aktualiseeris 1905. aasta revolutsiooniliikumises nõuded maa

jagamiseks maatameestele. 1907. aastal moodustati riiklik rendimaafond, mis hakkas väikekohti välja rentima. Tegelikult ei olnud riigivõimud üldse huvitatud väljarenditud väikekohtade arendamisest iseseisvateks talumajanditeks, vaid rendimaafondi loomine oli esmajoones mõeldud revolutsioonilise maaproletariaadi rahustamiseks.

Kersti Lusti doktoriväitekeri käsitleb üht hästi piiritletud agraarajaloolist protsessi saja aasta jooksul. Ajaliselt langes see suuresti ühte mitmete teiste ühiskondlike arengutega, ning mitte ainult ajaliselt, vaid nad olid teineteisega seotud ka põhjuslikult. Autorilt ei saa tema probleemiasetusest lähtuvalt nõuda nende seoste lähemat käsitlemist, aga kuna väitekeri on oma põhiloomult üks protsessiuurimus, siis oleks meeleldi oodanud selle problemaatika põgusat teaduslikku arutelu – mitte ulatuslikke empiirilisi uuringuid ega ka mitte spekulatsioone, vaid just teaduslikku arutlemist. See võinuks vahest anda uurimustulemustele veelgi rohkem sügavust. Selle kohta mõningad edasist arutelu provotseerivad küsimused:

Tsaari-Venemaa agraarseadusandlus Baltimaade kohta. Uurimistö käsitleb väga üksikasjalikult seadusandlust ja muid normatiivakte agrarolude kohta Baltimail. Olnuks huvitav teada, kas seda seadusandlust iseloomustas mingi kindel suunitlus või siht kogu uuritud ajajärgu jooksul, s. t. 1819–1915 või ka mõnel erilisel perioodil, näiteks:

- Baltimaade agrarolude ühtlustamine Venemaa oludega;
- riigifinantsilised huvid: kroonumõisate maksimaalne tulusus;
- rahvamajanduslikud huvid: põllumajanduse arengu edendamine;
- talupoegade vabastamine mõisnike/mõisa eestkoste alt;
- sotsiaalsed kohustused: nõrgemate talurahvakihtide kaitse.

Üks klassikaline küsimus rahvusvahelistes õigus- ja agraarajaloo uurimustes on ka see, kuidas ja teatavad kindlad reformid ja seadused novaatorlikud ja kuidas inertsed. Sama küsimuse võib esitada Tsaari-Venemaa agraarseadusandluse kohta Baltimaades: kas see oli põhiliselt uuenduslikku laadi, s. t. kas selle siht oli muuta kehtivaid olukordi või vähemalt kiirendada uuenduslikku arengut või oli tegu iganenud reeglilise hädapärase kohtandamisega tegelikkuses toimuvate stiihiliste sotsiaalmajanduslike muutuste järgi. Teisisõnu:

kas seadusandlus vedas arengut või sõrkis ta tegelike muutuste sabas?

Külaühiskonna kihistumine. Mõisamajanduse tööorganisatsiooni võiks väitekirjas käsitletud ajaperioodil tinglikult jaotada kolme faasi: 1. Taludel lasuv mõisategu; 2. Pärast raharendile ülemineku peamiselt vabadike tööjõud; 3. Pärast vabadikekihi likvideerimist ülemineku palgalistele maatöölisele, moonakatele. Uurimus käsitleb 1819. aastal vabaks lastud talupoegade ja nende järglaste olukorra arengut maakruntimise, raharendile ülemineku ja talude pärisestostmise kaudu kuni iseseisva põllumajandusliku väiketootjate kihi tekkimiseni. Aga kõigil 1819. aastal vabastatud talupoegade järglastel ei vedanud ühevärra hästi, vaid osa neist deklasseerus arengu käigus maaproletariaadiks, sest kuskilt pidi see uus klass ju värbuma ja 19. sajandil ei toiminud sotsiaalne mobiilsus mitte ainult ülespoole. See aga on üks teine lugu – “Pärisoristest taluperemeestest vabadeks moonakateks” –, mida mitmed on küll juba jutustanud, aga millest oleks veel palju pajatada.

Talurahva emantsipatsioon. Juba väitekirja alapealkirjas määratleb autor oma uurimistö üldise suunitluse kui talurahva emantsipatsiooni kirjeldamise. Tegelikult keskendub autor legaalsele ja esmajoones majanduslikule vabanemisele. Selle emantsipatsiooniga paralleelselt leidsid aga aset vabanemispüüded ka teistes ühiskondlikes valdkondades. Legaalne, poliitiline, kultuuriline ja rahvuslik emantsipatsioon oli suunatud esmajoones Tsaari-Venemaa isevalitsusliku korra vastu, mis oli keeldunud andmast rahvale kodanikuvabadusi ja -õigusi ning vaenas venestuspoliitikaga rahvuslikku kultuurielu. Majanduslik ja sotsiaalne emantsipatsioon oli seevastu rihitud peamiselt baltisaksa ülemkihi vastu. See üldine emantsipatsioon väljendus mitmetes rahvalikes aktsioonides ja ettevõtmistes, nagu näiteks talurahvarahutused, rahvuslik liikumine, usuvahetusliikumine ja väljarändamisliikumine. Nii või teisiti olid need emantsipatsiooni-liikumised seotud selle vabanemisprotsessiga, mida autor on oma väitekirjas uurinud. Aga kuidas täpselt?

Feodalismilt kapitalismile. Nii suurt teemat autor muidugi ei käsitle, aga tema poolt uuritud üksiküsimused näitavad selgelt seda, mis juba varem rahvusvahelistest uuringutest teada – nimelt feodaalsete suhete hääbumist ja kadu ning kapitalistlike suhete arenemist ja võidulepääsu. Viimaste hulgas võiks nimetada talupoegade isiklikku vabastamist, mõisateo asendamist palgatööga, talutootmise kohanda-

mist turunõudlustele, rahamajanduse jõudsat kasvu naturaalmajanduse arvel, maa muutumist kaubaks (muide, ka reaalkrediidiks laenude võtmisel), investeeringuid põllumajandustehnikasse ning lõpuks lisatoodangu ümberjaotust talupoegade kasuks. Ühes punktis on autor siiski selgelt püstitanud küsimuse, mis seondub otseselt üleminekuga feodalismilt kapitalismile. Peatükis 6.3 (lk. 152) seisab otse pealkirjas: “Kas talu päriks ostnud peremees oli kapitalist?”. Autor refereerib mõningate teadlaste arvamust selles küsimuses, aga ise ta selget seisukohta ei võta, vaid viitab probleemi põhjaliku uurimise vajadusele.

Aga ikkagi, küsimus on püstitatud ja vajab vähemalt mõningat arutlust. Kui talud päriks ostnud peremehed ei moodustanud omaette kihti kapitalistlikus süsteemis, siis millisesse ühiskondlikku formatsiooni nad ometi kuulusid? Selle küsimusega maadles juba Karl Marx, kelle põhiseisukoht oli, et iseseisvad põllumajanduslikud väiketootjad moodustasid ühe ebastabiilse ühiskondliku üleminekunähtuse feodalismi ja kapitalismi vahel. Hiljem on rida teisi selle küsimuse uurijaid osalt ühinenud Marxi vaadetega, osalt neid kritiseerinud, täiendanud ja nüansseerinud.

Üks huvitav teadlane, kes ka selle küsimusega on tegelnud, oli vene põllumajandusökonoomist Aleksandr Vassiljevits Tšajanov (1888–1939). Ta oli teadlasena tegev juba enne Vene revolutsiooni, oli 1920. aastail professor erinevais õppeasutustes Nõukogude Liidus, sattus 1930. aastail rahvaenlasena põlu alla, represseeriti ja hukati 1939. aastal. 1987. aastal ta rehabiliteeriti. Tšajanovi avaldatud uurimistööd olid Nõukogude ajal kindlalt raamatukogude mürgikapis, mistõttu ta ei ole Venemaal eriti tuntud. Läänes aga avastasid ta 1960. aastail agraarajaloolased ja 1966. aastal anti välja ta peateos “The Theory of Peasant Economy”.

Tšajanov kritiseerib Marxi põhiseisukohta talumajanduse küsimuses. Ta leiab, et iseseisvad perekonnatalud olid tunduvalt stabiilsemad, kui Marx oli seda arvanud. Nende stabiilsus rajanes sellele, et erinevalt feodaaltalupoegadest kontrollisid iseseisvad talupojad ise oma maad ega maksnud kellelegi oma töö lisatoodangut, aga erinevalt ka kapitalistlikest talupoegadest oli nende tootmise sihiks eksistents ja reproduktsioon, mitte profiit (kasum), mis oleks teinud nad sõltuvaks turutingimustest. Talumajandite stabiilsust tugevdas veelgi üks Tšajanovi poolt esile toodud spetsiifiline omadus, nimelt enese-ekspluateerimine, s. t. vastavalt vajadustele

suurendati talu tööpanust ja vähendati tarbimist. Selle arutelu põhjal teeb Tšajanov järelduse, et talumajandus (*peasant economy*) on omaette ühiskondlik-majanduslik formatsioon feodalismi ja kapitalismi kõrval, mitte vahel.

Seega: kas on alust käsitada oma maa päriks ostnud eesti talupoegi kui Tšajanovi talumajandusformatsiooni nähtusi, isegi maa-reformijärgse vabariigi ajani välja? Pealegi ei ole küsimus kaotanud oma aktuaalsust isegi tänapäeva Eestis, kus taastatud individuaaltalumajandid peavad oma eksistentsi eest ägedat võitlust suurte rahvusvaheliste toiduainete turustusfirmade vastu ja kus nad samaaegselt konkureerivad teiste talumajanditega Euroopas ja USA-s, kelle senine ellujäämine on püsinud ainuüksi ulatuslike riiklike subventsioonide abil.

Kokkuvõttes võib konstateerida, et Kersiti Lusti väitekirja sissejuhatuses püstitatud uurimisülesanded on täiel määral lahendatud. Normatiivse agrariseadustiku kujunemist jälgib autor lähedases seoses talurahva olukorra tegeliku arenguga, püüdes sealjuures valgustada ka talupoegade subjektiivset suhtumist riiklikusse agraripoliitikasse. Väitekirja iseloomustab uuritava probleemistiku süsteemne haare. Autor käsitleb eriküsimusi – maakorraldust, raharendile üleminekut, talude päriksostmist ja põllumajanduslike väikekohtade moodustamist – kui üht ühtekuuluvat kroonutalupoegade emantsipatsiooniprotsessi. Väitekirjale lisatud dokumendid ja tabelid moodustavad hea andmebaasi edasistele uuringutele.

Väitekirja peamiseks tulemuseks on detailne kirjeldus ja analüüs riikliku agrariseadusandluse ja sellest sõltunud kvantitatiivsete muutuste kohta talupoegade olukorras. Tulemused on põhiliselt uued; oma üldistustes nad osalt kinnitavad ajalookirjutuses esinevaid seisukohti, osalt vaidlustavad neid ja pakuvad uusi tõlgendusi. Väitekirja käsitleb keskeid küsimusi ühel tähtsal perioodil eesti rahva ajaloos ja selle tulemused täiendavad oluliselt ajalookirjutuses valitsevat pilti eesti talurahva olukorrast 19. sajandil.

Aleksander Loit